

Я. Р. Самуйлік

Беларусь, Брэст, Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт

РОЛЯ МОВАЗНАЎЧЫХ ПРАЦ ІВАНА ФЁДАРАВА Ў СТАНАЎЛЕННІ АДУКАЦЫІ НА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ ЗЕМЛЯХ

З канца XVI ст. на Беларусі і Украіне абвастраецца палемічная барацьба паміж католікамі і праваслаўнымі. Царкоўнаславянская мова як сімвал праваслаўя павінна была стаць больш гнуткай (г. зн. добра распрацаванай у правапісных і граматычных адносінах) і “баяздольнай”. На ёй патрэбна было весці палеміку з католікамі і ўніятамі. Царкоўнаславянская мова пашырылася ў брацкіх школах у процівагу лацінскай і польскай мовам у езуціцкіх калегіюмах. Менавіта таму ў гэты час на Беларусі і Украіне з’явіліся першыя дапаможнікі, якія прызначаліся для вывучэння царкоўнаславянскай мовы.

Прынята лічыць, што да XVI ст. людзі вучыліся чытаць па кнігах Святога Пісання – Часаслове, Псалтыры і інш. Да таго ж адначасова яны былі і падручнікамі па рэлігіі. Для жыхароў ВКЛ друкаваная кнігі “Біблію руску”, “Малую падарожную кніжку” і “Апостал” выдаў у XVI ст. Ф. Скарына. У “Малую падарожную кніжку” ўваходзілі “Псалтыр” і “Часаслоў”. Псалтыр – першая вучэбная кніга, па якой літараскладальным метадам вучылі людзей грамаце. Вучні спачатку засвойвалі літары царкоўнаславянскага алфавіта *аз, букі, веді, глаголь*, потым зычныя літары злучалі з галоснымі *букі + аз, веді + аз, глаголь + аз* – склады *ба, ва, га*. Такі метада навучання грамаце быў вельмі складаным. У прадмове да “Бібліі” Ф. Скарына пісаў: “*Хочеш ли уметь грамматику или, по-русски говоря, грамоту, которая хорошо читать и говорить учит, найдешь в полной Библии Псалтырь, читай ее*”. Для хутчэйшага запамінання літар асветнік ілюстраваў загалюўныя літары тэкстаў малюнкамі жывёл, раслін: *л* – лён, *з* – звер. Ф. Скарына лічыў, што па кнігах Святога Пісання можна не толькі вучыць грамаце, але і спасцігаць сем вызваленых навуц (граматыку, рыторыку, дыялектыку, арыфметыку, геаметрыю, музыку і астраномію) – эталон вучонасці ў Заходняй Еўропе [5, с. 5; 8; 11, с. 45, 46].

Для навучання грамаце выкарыстоўвалі спецыяльныя дошчачкі, берасцяныя шыткі з алфавітам. У Берасці знойдзена своеасаблівае сведчанне нашых самых першых буквароў – самытавы грэбень XII–XIII стст. з алфавітам [11, с. 47].

Сярод выдатных дзеячаў XVI ст. сваёй велічнай постаццю вылучаецца асоба ўсходнеславянскага асветніка Івана Фёдарова (Масквіцін (Федаровіч, Хведаровіч) Іван (Іаан, Ян) Фёдаравіч; каля 1510 г. – 1583 г.), які аб'яднаў намаганні беларускага, украінскага і рускага народаў па стварэнні, станаўленні і развіцці кнігадрукавання, адукацыі і культуры. Месца нараджэння яго невядома. Але ёсць доказы пра паходжанне І. Фёдарова з беларускіх зямель. Першае таму пацвярджэнне – вядомы радаводны герб Рагознаў “Шрэнява”, якім падпісваўся І. Фёдароў, у прыватнасці, яго знаходзяць у лісце да саксонскага курфюста Аўгуста. Рагозны да канца XVI ст. пасяляліся ў вярхоўях Дняпра, на землях Мсціслаўскага і Мінскага ваяводстваў [3, с. 447; 5, с. 6, 23; 7, с. 701; 8; 10; 11, с. 47].

У прамацыйнай кнізе Кракаўскага ўніверсітэта, дзе вучыўся І. Фёдароў, запісана, што ён з Петкавічаў. Я. Л. Неміроўскім былі выяўлены тры вёскі Петкавічы: між Мінскам і Вільняй, паблізу Койданава і на Навагрудчыне. З гэтых месцаў паходзіць і шляхецкі род Рагознаў [11, с. 47].

Іван Фёдароў служыў дыяканам у царкве Міколы Гастунскага ў Маскоўскім Крамлі, заснаваў разам з Пятром Мсціслаўцам друкарню ў Маскве, потым у Заблудаве (цяпер Падляскае ваяводства Польшчы) і пазней (без свайго папличніка) у Львове і Астрозе (цяпер Ровенская вобласць Украіны). Менавіта ў львоўскай друкарні ў 1574 г. ён выдаў першую спецыяльную вучэбную кнігу “Азбука”, па якой моладзь мела магчымасць авалодаць граматай.

Пры складанні “Азбукі” І. Фёдараву, безумоўна, дапамагаў вопыт настаўніка, без якога зрабіць такую кнігу было б немагчыма. Таму можна сцвярджаць, што некаторы час друкар працаваў настаўнікам. Акрамя таго, у І. Фёдарова маглі быць рукапісныя вучэбныя дапаможнікі, такія як “Кніга глаголемае буква” і “О восьми частях слова”, якія ён належным чынам перапрацаваў і ўдасканаліў.

У навуковай літаратуры істотнага адрознення паміж тэрмінамі “буквар” і “азбука” амаль не існуе, яны сінанімічныя. Традыцыйна склалася, што буквар мае памер брашуры або невяліччай кнігі, азбука – выданне, звычайна меншае па памеры, надрукаванае ў выглядзе табліцы або лістоўкі [3, с. 447–448; 4; 5, с. 6, 23, 26; 7, с. 701; 8–10; 11, с. 47].

Львоўская “Азбука” І. Фёдарова невялікага фармату, мае 40 аркушаў без нумарацыі. Па сучасных падліках, у ёй 79 старонак, на кожнай па 15 радкоў. Кніга змяшчае складова-літарную, або ўласна-букварную (алфавіт), лінгвістычную (граматычную), літаратурна-крытычную (малітвы для чытання), навуковую (пасляслоўе) часткі.

Тытульны ліст у “Азбуцы” адсутнічае. Кніга пачынаецца вялікай застаўкай з раслінным арнамантам. На першых дзвюх старонках складова-літарнай часткі змешчаны алфавіт царкоўнаславянскай (стараславянскай) мовы ад “а” да “іжыцы”. Літары пададзены ў звычайным і адваротным парадку. Потым

увесь алфавіт надрукаваны ў васьмі слупках па вертыкалі (уроскідку). Такое яго размяшчэнне спрыяла развіццю маторнай і зрокавай памяці. На наступных старонках у адпаведнасці з літараскладальным метадам навучання чытання, які быў запазычаны ў Грэцыі, змешчаны двух- і трохлітарныя спалучэнні: *ба, га, да ...; бе, ге, де* і г. д.; *бре, вре, гре ...; щря* і г. д.

Лінгвістычная частка “Азбукі” І. Фёдарова пачынаецца невялікім раздзелам, у якім аўтар палічыў неабходным прывесці пачаткі граматычных ведаў. Перш за ўсё ён звярнуўся да дзеяслова. Далей паступова з вызначэннем літарнай нумарацыі параграфу пададзены спражэнні 27 дзеясловаў. Першы дзеяслоў спрагаецца з займеннікамі, астатнія – без іх. На наступных старонках разглядаюцца формы дзеяслова залежнага стану і дзееспрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу мужчынскага роду адзіночнага ліку. У “Азбуцы” І. Фёдару адносіць да іх такія словы, як *предбывшее, протяжённое, непредельное, настоящее, помале бывающее* і *будущее*. Для зручнасці запамінання спражэнні дзеясловаў пададзены ў выглядзе табліц. Таму можна з упэўненасцю сцвярджаць, што аўтар кнігі сістэматызаваў матэрыял аб дзеяслове, выклаў яго паслядоўна і стройна, у зручнай для разумення форме.

Граматычная частка “Азбукі” мае таксама рубрыку “По прозоды”, дзе змешчаны некаторыя звесткі пра націск у слове. Спачатку І. Фёдару вырашыў даць граматычныя правіла і тэрэтычнае вызначэнне тэрміна *просодья*. Націск у царкоўнаславянскай, рускай, беларускай і ўкраінскай мовах адыгрывае важную ролю. Таму аўтар па ўсёй кнізе паказаў яго значэнні, якія ўжываюцца ў сучасных славянскіх мовах. Прыклады таксама размешчаны па алфавіце: *му́ка, му́ж; сто́ице, стои́це* і г. д.

Раздзел “Азбукі” “По орфографии” пачынаецца з новай застаўкі з раслінным арнамантам. Тут у алфавітным парадку пададзена напісанне слоў пад цітламі¹. На кожную літару алфавіта прыходзіцца некалькі слоў. Яны скланяюцца без паказчыка склонаў і скланенняў. Даволі умела, з веданнем прынцыпаў асветы І. Фёдару падабраў вялікую колькасць прыкладаў для граматычнай часткі кнігі. Яна ўключае першапачатковыя звесткі пра асобныя галіны мовы – аб дзеяслове, імені (сучасныя назоўнік і прыметнік), займенніку (часткова). Аўтар не імкнуўся да падрабязнага выкладання ўсіх васьмі частак мовы, якія былі вядомы ў той час, а выдзеліў асноўныя граматычныя паняцці. Іван Фёдару звяртаў асаблівую ўвагу на навучанне граматычнаму пісьму і чытання.

Удала пададзена ў “Азбуцы” і сістэма вывучэння лічбаў. У стара-славянскай мове лічбы абазначаліся літарамі алфавіта (кірылічная цыфр). Матэрыял падзелены на невялікія параграфы, якіх налічваецца каля 100. Затым ідуць параграфы 200, 300, 400 і 500. Пазначэнне першых трох тысяч размешчана

¹ Цітла (ад грэч. *titlos* ‘надціт’) – надрадкавы знак у старажытнагрэчаскай, стараславянскай і ўсходнеславянскай пісьменнасці, які ставіўся над словамі, напісанымі скарачана, або над літарамі, якія абазначалі лічбы. У “Азбуцы” І. Фёдарова цітлы – знакі, што замяняюць літары ў словах царкоўнаславянскай мовы.

пасля акраверша². Такі метадычны прыём даваў некаторыя перавагі настаўніку, які паступова знаёміў вучняў з лічбамі. Аўтары-складальнікі іншых вучэбных кніг вынайшлі і выкарыстоўвалі больш эфектыўны прыём. Аднак на той час названы прыём у “Азбуцы” І. Фёдарова поўнаасцю задавальняў патрэбы дзяцей у навучанні лічэнню.

Як сродак лагічнага пераходу ад лінгвістычнай часткі кнігі да літаратурна-крытычнай аўтар выкарыстаў акраверш, які дазволіў паўтарыць алфавіт і пачаць чытаць і завучваць на памяць тэксты. І. Фёдарав прапануе ўвазе чытача паўсядзённыя, найбольш ужывальныя малітвы са Святога Пісання, якія ён акуратна і старанна адбіраў і рэдагаваў. Асветнік імкнуўся падбіраць такі матэрыял для чытання, каб выхоўваць вучняў у духу хрысціянскай дабрачыннасці.

Навуковая частка (пасляслоўе) “Азбукі” змяшчае зварот да бацькоў і настаўнікаў, прасякнуты мудрасцю, чуласцю і спагадай, глыбінным разуменнем цярплівасці і любові, з дапамогай чаго толькі і можна наблізіцца да душы і розуму вучняў.

Варта адзначыць, што адзін экзэмпляр гэтай кнігі захоўваецца ў бібліятэцы Гарвардскага ўніверсітэта (ЗША), другі – у Лондане (Англія) [2; 3, с. 448; 5, с. 26–30; 6, т. 1, с. 43, 284, т. 2, с. 263; 7, с. 701; 8; 10; 11, с. 47–48].

У 1578 г. у Астрозе выйшла другое выданне “Азбукі”. Астрожскі варыянт мае шмат агульнага з папярэднім кнігам, выдадзенай у Львове. Аднак ёсць і некаторыя адрозненні. У новай “Азбуцы” 112 старонак, на кожнай па 15–25 радкоў. У ёй тры часткі: грэчаскі алфавіт і паралельна грэка-славянскія тэксты; славянскі алфавіт і маральна-павучальныя тэксты з царкоўнай літаратуры; помнік старажытнабалгарскай літаратуры “О писменах” Чарнарыцка Храбра пад назвай “Сказание, како состави святыи Кирил Философ азбуку по языку словенську и книги преведе от греческих на словенский язык”. Астрожская “Азбука” – першае выданне І. Фёдарова, у якім ёсць тытульны ліст (які з поўным правам можна назваць прадмовай) з арнаментальным абрамленнем.

Новая “Азбука” І. Фёдарова складзена даволі ёміста. У некалькіх радках змяшчаецца значны аб’ём інфармацыі. Звернем увагу на тое, як аўтар назваў сваю вучэбную кнігу “по-грэчаскі альфа, віта, а по-рускі аз, букі”. Асветнік лічыў, што па гэтай кнізе можна вывучыць грэчаскую і славянскую мовы. Таму астрожская “Азбука” мела табліцу грэчаскага алфавіта, дзе літары размешчаны ў пяці слупках. Потым пададзены назвы грэчаскіх літар на царкоўнаславянскай мове. Для чытання ў кнізе прыведзены паралельныя грэка-славянскія тэксты з “Бібліі”.

Астрожская “Азбука” ў параўнанні з выданнем 1574 г. больш багата ўпрыгожана. Апрача заставак і канцовак, тут ужо з’явіліся загаловкі, выкананыя вяззю, а таксама буквіцы – першыя літары абзаца вышынёй у адзін ці некалькі радкоў, выкананыя ў выглядзе арнаменту.

² Акраверш (ад грэч. *acros* ‘крайні’ + пол. *wiersz* < лац. *versus*) – верш, у якім пачатковыя літары радкоў (радзей канцавыя), прачытаныя зверху ўніз, утвараюць якое-небудзь слова: прозвішча або імя паэта ці таго, каму верш адрасуецца, нейкае прызнанне, пажаданне, адказ на пастаўленае пытанне і г. д. У “Азбуцы” І. Фёдарова пачатак радкоў – літары алфавіта.

Наступныя старонкі нагадваюць кнігу, выдадзеную ў Львове. Аднак у “Азбуцы” 1578 г. нумарацыя параграфуў і кірылічныя лічбы ў канцы старонкі прыбраны.

Аднак самае значнае адрозненне астрожскай “Азбукі” ў тым, што ў апошняй яе частцы (замест пасляслоўя) І. Фёдаруў упершыню апублікаваў выдатны помнік славянскай літаратуры. Гэта “Сказание, како состави святыи Кирилл Философ азбуку по языку словеньску и книги преведе от греческих на словенский язык”, створанае ў IX ст. Чарнарызмам Храбрам.

Варта адзначыць, што захаваліся два экзэмпляры гэтай кнігі: у Капенгагене (Данія) і Гоце (Германія), невялікі яе фрагмент – у Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве [1; 3, с. 448; 5, с. 38–41; 7, с. 448; 8; 10; 11, с. 47–48].

Такім чынам, “Азбука” (выданні 1574 і 1578 гг.) І. Фёдарова займае ганаровае месца ў гісторыі асветы ўсходнеславянскіх народаў і з’яўляецца шэдэўрам сусветнай культуры. Аўтар-складальнік выступае ў гэтых кнігах і як настаўнік, і як асветнік. Выданні І. Фёдарова – новая эпоха ў гісторыі адукацыі беларускага, украінскага, рускага і іншых славянскіх народаў, якія выкарыстоўвалі вопыт стварэння вучэбнай кнігі для першапачатковага навучання грамадзтва ў сваіх краінах.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Азбука 1578 г. Ивана Фёдорова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.kubsu.ru/gu/node/15041>. – Дата доступа: 26.02.2021.
2. Акраверш [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://be-tarask.wikipedia.org/wiki/Акраверш>. – Дата доступу: 20.02.2021.
3. Асветнікі зямлі беларускай, X – пачатак XX ст.: энцыкл. давед. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2001. – 492 с.
4. Астрог [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: [https://be.wikipedia.org/wiki/Астрог_\(горад\)](https://be.wikipedia.org/wiki/Астрог_(горад)). – Дата доступу: 10.02.2021.
5. Батвіннік, М. В. Азбука на ўсе часы / М. В. Батвіннік. – Мінск : Беларус. навука, 2003. – 288 с.
6. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў : у 2 т. / А. М. Булыка. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1999. – 2 т.
7. Вялікае Княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларус. энцыкл., 2005–2006. – Т. 2. – 2006. – 790 с.
8. Гісторыя беларускага мовазнаўства [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://smekni.com/a/50685-2/gstoryya-belaruskaga-movaznavstva-2/>. – Дата доступу: 20.02.2021.
9. Заблудаў [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <https://be.wikipedia.org/wiki/Заблудаў>. – Дата доступу: 10.02.2021.
10. Іван Фёдаруў [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Іван_Фёдаруў. – Дата доступу: 28.01.2021.
11. Леванцэвіч, Л. В. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэб. дапам. / Л. В. Леванцэвіч. – Мінск : РІВШ, 2020. – 192 с.